

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته پژوهش هنر

عنوان

بررسی ساختار و محتوای نقوش و سمبل‌های بنای تاریخی

«سقانفار کیجا تکیه» بابل

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم دادور

دانشجو

آزاده نیکو

مهر 1390

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته پژوهش هنر

عنوان

بررسی ساختار و محتوای نقوش و سمبل‌های بنای تاریخی «سقانفار کيجا تکیه» بابل

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم دادور

دانشجو

آزاده نیکو

مهر 1390

صورت جلسه دفاعيه

تقدیم به خانواده عزیزم

با تشکر از اساتید گرامی

به خصوص جناب آقای دکتر ابوالقاسم دادور

چکیده

سقانفارها بناهایی آیینی در مناطق شمالی ایران هستند که با تلفیق عناصر معماری سنتی و بومی منطقه به وجود آمده‌اند و زمان ساخت آنها به دوره قاجار برمی‌گردد. این نوع بناهای چهارگوش، در دو طبقه و بر روی چهار پایه چوبی در کنار امامزاده‌ها، تکایا و گورستان‌ها جای گرفته‌اند. استفاده از هنر نقاشی، خوشنویسی و منبت‌کاری به طرز چشمگیری در این بناها مشاهده می‌شود.

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی و تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، اسنادی و میدانی است.

هدف از پژوهش ضمن بررسی بنای سقانفار کیجاتکیه بابل، تحلیل دلایل ساخت بنا، تزیینات، نمادها و سمبل‌های به‌کاررفته در محتوا و فرم نقوش می‌باشد.

نتایج به‌دست آمده حاکی از اشتراکات فراوان نقش‌ها و نمادهای این بنا و کارکرد آن، با مفاهیم و روایت‌های اسطوره‌ای و مذهبی است.

واژگان کلیدی: سقانفار، هنر معماری، نقش، اسطوره، مذهب.

«فهرست مطالب»

1.....	مقدمه
2.....	فصل اول - کلیات
3.....	بیان مسئله
3.....	ضرورت تحقیق
3.....	اهداف تحقیق
4.....	پیشینه‌ی تحقیق
5.....	موانع و مشکلات فراروی تحقیق
5.....	سوالات تحقیق
5.....	فرضیات تحقیق
5.....	محدوده‌ی تحقیق
6.....	فصل دوم - موقعیت جغرافیایی و تاریخی «سقانفار کیجاتکیه» بابل
7.....	جغرافیای تاریخی مازندران
8.....	موقعیت طبرستان
9.....	جغرافیای بابل
10.....	پوشش گیاهی
11.....	پوشش جانوری

11..... پیشینه‌ی تاریخی بابل

15..... فصل سوم - اتیمولوژی سقانفار و مطالعه ساختار بنا

16..... سقانفار و نفار

16..... معنای واژه نپار (نفار)

17..... ساختار بنای نفار

19..... ساختار سقانفار

20..... اجزا و عناصر سازنده سقانفار

24..... بررسی ساختار شیرسرها و سرستون‌ها (کوماچه‌سرها) در سقانفار کیجاتکیه بابل

25..... کارکرد شیرسرها و کوماچه‌سرها

26..... بنای سقانفار کیجاتکیه بابل

27..... فصل چهارم - عوامل فرهنگی و هنری موثر در ایجاد بنا

28..... ادبیات و تاثیر آن بر سقانفار

29..... ادبیات عامیانه

32..... بررسی نقاشی دوره‌ی قاجار با نقاشی سقانفار

34..... نقاشی قهوه‌خانه‌ای

37..... وجوه اشتراکات نقاشی سقانفار با نقاشی دوره قاجار و قهوه خانه ای

40..... وجوه افتراقات نقاشی سقانفار با نقاشی دوره قاجار و قهوه خانه‌ای

41..... کارکرد بنا و ارتباط سقانفار با مذهب

43..... سازنده‌ی بنا

47..... فصل پنجم - بررسی محتوای نقوش و سمبل‌های «سقانفار کیجاتکیه» بابل

48..... نشانه‌ها در سقانفار

49..... فرم بنا

50..... سقف

50..... ستون

51..... رنگ

51..... خط

52..... ریتم

52..... ترکیب‌بندی

53..... بررسی نقوش «سقانفار کیجاتکیه» بابل

54..... نقوش انسانی

54..... فرم طبیعی انسان

56..... فرم غیرواقعی انسان

61..... نقوش حیوانی

65..... نقوش گیاهی

70..... نقوش هندسی

71.....	بررسی روایت در نقش‌ها
72.....	روایات مذهبی
74.....	روایات اسطوره‌ای
77.....	روایات متون کهن پارسی
77.....	روایت داستان‌ها و افسانه‌های عامیانه
79.....	روایت کار، زندگی و جنگ
80.....	روایات نوشتاری (شعر، خط و خوشنویسی)
82.....	روایت فرشته، مار و اژدها در سقانفار
82.....	نقش فرشته
87.....	نقش مار و اژدها
100.....	نتیجه‌گیری
103.....	منابع و ماخذ متن
109.....	منابع تصاویر
110.....	منابع جداول و نمودارها

«فهرست تصاویر»

- 1- نقشه مازندران امروزی و موقعیت شهر بابل 9
- 2- نقشه فعلی شهر بابل 14
- 3- کتام ساده 18
- 4- برخی عناصر سازنده بنای سقانفار 1 21
- 5- نمونه‌ای از عناصر تزئینی بر روی ستون 21
- 6- کماچه سر خورشید و اژدها 22
- 7- برخی عناصر سازنده بنای سقانفار 2 22
- 8- شیرسرها در سقف بنا 23
- 9- واوند 23
- 10- تخته، درزپوش، پلور 24
- 11- یک نمونه از کماچه سر 25
- 12- نمونه دیگر از کماچه سر 25
- 13- نمای بیرونی دو سقانفار مازندران 26
- 14- حوض کوثر؛ نقشی در سقانفاری از مازندران 30
- 15- چشمه کوثر 31
- 16- بخشی از پرده؛ مدهوش شدن ندیمگان زلیخا از جمال حضرت یوسف 33
- 17- نقاشی قهوه‌خانه‌ای {ماموریت دادن امام حسین به مسلم بن عقیل در حضور حضرت عباس} 36
- 18- قرینه‌سازی 37
- 19- تکرار الگوی ثابت مردان شیپورزن 38
- 20- تکرار الگوی ثابت مردان 38
- 21- زنان در قابی نیم‌دایره 39
- 22- مرد در حال شخم زدن 42
- 23- موکل جهنم 42

- 24- عبارت: «این رستخیز عام که نامش محرم است» 43
- 25- فرشته حامل نامه اعمال (نوشته دست نویس) 44
- 26- نمای دور از داخل بنا که نام خوشنویس نگاشته شده است 44
- 27- عبارت: «پیشکار و باعث و بانی این» در کنار تخته تصویر شماره 28 44
- 28- نام بانی اثر با خط نستعلیق بر روی سقف 45
- 29- نمای دور از داخل بنا که نام خوشنویس نگاشته شده است 45
- 30- نمای نزدیک از داخل بنا که نام خوشنویس نگاشته شده است 45
- 31- نام نجار بنا با خط نستعلیق 45
- 32- نوشته «عمل آقا جان نوایی» در کنار یک بیت شعر 46
- 33- ردیف افقی تخته‌ها با موضوعات یکسان (فرشته) 52
- 34- نیم‌تنه مردان 54
- 35- تصویر سربیک زن 54
- 36- پیکر کامل انسان 55
- 37- مرد در حال کشیدن قلیان 55
- 38- مردان کوهنورد 55
- 39- زن شیر دوش 55
- 40- مرد هیزم‌شکن 56
- 41- مرد قایقران 56
- 42- مردان طبل‌زن 56
- 43- مردان تفنگ بر دوش 56
- 44- انسان دوسر 57
- 45- نقشی در ارتباط با بروج فلکی؛ نقشی از سقائفارهای مازندران 57
- 46- ترکیب سر انسان و پلنگ 57
- 47- فرم انسانی با پوشش پوست ببر 58
- 48- ترکیب سر انسان و گیاه 58

- 49- ترکیب انسان و مار 58
- 50- ترکیب سر انسان و اژدها 58
- 51- ترکیب انسان با بال پرنده (فرشته) 59
- 52- شیطان 59
- 53- فیل (نقش واقعی) 61
- 54- فیل + انسان + پرنده (نقش نمادین) 61
- 55- مرغ ماهی خوار، ماهی و موجود تخیلی 61
- 56- نقش حیوانی (شتر) 62
- 57- نقش حیوانی (اردک) 62
- 58- نقش پرنده 1 (ترکیب قرینه) 62
- 59- نقش پرنده (ترکیب قرینه معکوس) 63
- 60- نقش پرنده 2 (ترکیب قرینه) 63
- 61- نقش پرنده (تکی) 63
- 62- نقش مار 63
- 63- نقش خیالی (سر زن + بدن پرنده + دم مار) 63
- 64- نقش خیالی (سر زن + دم مار) 64
- 65- نقش حیوانی (شغال) 64
- 66- نقش حیوانی (لاک پشت) 64
- 67- نقش حیوانی (خروس) 65
- 68- نقش گیاهی (جناقی و گل های خلاصه شده) 66
- 69- نقش گیاهی خلاصه شده ، بته جقه قهر و آشتی 66
- 70- نقش گیاهی هندسی 66
- 71- نقش گیاهی (بته جقه) 66
- 72- نقش گیاهی (گل زنبق) 67
- 73- نمایی از کماچه سر (سرستون) با عبارت یا قاضی الحاجات و 67

- 74- نقش گیاهی 1 (گل های ساده شده هندسی).....67
- 75- نقش گیاهی 2 (گل های ساده شده هندسی).....67
- 76- گیاهان در نقش تزئینی دور قاب هلالی شکل 1.....68
- 77- گیاهان در نقش تزئینی دور قاب هلالی شکل 2.....68
- 78- گیاهان در نقش تزئینی دور قاب هلالی شکل 3.....68
- 79- گیاهان در نقش تزئینی دور قاب جناقی شکل.....68
- 80- نقش گیاهی (میوه: انار).....68
- 81- نقش گیاهی (صیفی جات: کدو).....68
- 82- نقش گیاهی (خیار).....68
- 83- نقش گیاهی (شاخه میوه).....69
- 84- نقش گیاهی (سبد میوه).....69
- 85- نقش گیاهی (دورنما سازی).....69
- 86- دایره (نقطه) و خط.....70
- 87- خطوط شکسته در نمایی از سقف.....70
- 88- استفاده از خطوط برای آرایش نقش خیالی.....71
- 89- حضرت ابوالفضل.....72
- 90- حضرت ابوالفضل در کنار نوشته «یا عباس».....72
- 91- معراج پیامبر.....73
- 92- براق (مرکب پیامبر در معراج).....73
- 93- ملک عذاب و مرد زنجیر شده.....74
- 94- نبرد رستم با دیو سپید.....74
- 95- نقش خورشید خانم 1.....75
- 96- نقش خورشید خانم 2.....75
- 97- خورشید خانم و سرستون ازدها.....76
- 98- نقش خورشید خانم در وسط کماچه سرها.....76

- 99- شیرین و فرهاد 77
- 100- نقشی از داستان‌های عامیانه 77
- 101- نقشی از یک موجود خیالی (ترکیب انسان با حیوان) 1 78
- 102- نقشی از یک موجود خیالی (ترکیب انسان با حیوان) 2 78
- 103- نقش یک موجود خیالی (حیوان با حیوان) 78
- 104- نقش یک موجود خیالی (حیوان با انسان) 79
- 105- ردیف مردان جنگجو (مردان طبل زن) 79
- 106- ردیف مردان جنگجو، مردان تفنگ بر دوش 1 (4 نفر) 79
- 107- ردیف مردان جنگجو، مردان تفنگ بر دوش 2 (3 نفر) 79
- 108- ردیف مردان جنگجو، مردان در حال نواختن شیپور جنگ 79
- 109- خطوط دست‌نویس (جناب عزرائیل) 80
- 110- خطوط دست‌نویس (شیطان) 80
- 111- خطوط دست‌نویس (شیرین بر سر جان‌کندن فرهاد) 80
- 112- شعری به خط نستعلیق 80
- 113- عبارت «یا عباسعلی» 81
- 114- عبارت «یا ابا عبدالله» 81
- 115- کماچه سر با عبارت «یا قاضی الحاجات» 1 81
- 116- کماچه سر با عبارت «یا قاضی الحاجات» 2 81
- 117- فرشته نیک منظر و بالدار 82
- 118- جبرئیل 83
- 119- اسرافیل 84
- 120- عزرائیل 85
- 121- فرشته در حال دعا کردن؛ نقشی از سقانفارهای مازندران 85
- 122- فرشته آورنده نامه اعمال مشهدی محمد علی خان و 85
- 123- ترازوی اعمال 86

- 124- نقش دیو کنار درخت 86
- 125- ترکیب مار و پرنده 88
- 126- تلفیق مار، پرنده و انسان 88
- 127- ماری که خود را می بلعد 88
- 128- اژدها و خورشید 90
- 129- اژدهای شاخدار وارونه در سرستون 91
- 130- اژدهای شاخدار در شیرسر 91
- 131- نقشی از ضحاک 1 92
- 132- نقشی از ضحاک 2 92
- 133- ضحاک در دهان اژدها 93
- 134- یک نما از نقش و نوشته یأجوج (یعجوج) 1 93
- 135- یک نما از نقش و نوشته یأجوج (یعجوج) 2 93
- 136- ریتم تکرار شونده شیرسرها 94
- 137- اژدهای شاخدار و دخیل نیازمندان 96
- 138- یک نما از اژدهای عظیم الجثه 1 97
- 139- یک نما از اژدهای عظیم الجثه 2 97
- 140- پیرزن و مار 98

«فهرست جداول»

- 1- نام‌های شهر بابل 13
- 2- کارکرد بنای سقانفار و دیگر بناهای شبیه به آن 18

«فهرست نمودارها»

- 3- تقسیم‌بندی نقوش انسانی 60
- 4- تقسیم‌بندی نقوش حیوانی 65
- 5- تقسیم‌بندی نقوش گیاهی 69
- 6- تقسیم‌بندی بیان روایی نقش‌ها 71

مقدمه

سقاتالار یا سقائفار یا سقائفار، به بناهای چوبی گفته می‌شود که گونه‌ای معماری آیینی‌اند و به پیروی از معماری بومی و سنتی مازندران در مناطق مختلف استان وجود دارند. بناهای مذکور در دو طبقه و بر روی چهار پایه قطور چوبی به فرم چهارگوش فضایی کوچک را در حریم امامزاده‌ها، تکایا و گورستان‌ها به خود اختصاص داده‌اند (رحیم زاده، 1382: 32). هماهنگی چند هنر همچون معماری، نقاشی و منبت‌کاری برای هر بیننده‌ای جذاب و خیال‌انگیز است.

این نوع بناها قدمتشان به دوره قاجار می‌رسد. در این شیوه معماری، بنا از چهار طرف باز است و نور در آن می‌تابد. عدم وجود دیوار در فضای سقاتالار، عامل به‌وجود آمدن نقش‌ها بر روی سرستون‌های چوبی و اجزای تشکیل‌دهنده سقف شده است و با توجه به نور، رنگ، نقش و مضامین آن، فضایی خیالی، سنتی و روحانی بر آن حاکم است.

در این میان سقاتالار کیجاتکیه بابل یکی از زیباترین سقاتالارهای مازندران است که سرشار از نقوش متنوع گیاهی، جانوری و انسانی است که در مضامین گسترده و با روشی عامیانه و بومی ترسیم شده است که در این پژوهش به ساختار و محتوای نقوش و ارتباط آن با مفاهیم مذهبی و اسطوره‌ای پرداخته می‌شود.

در این پایان‌نامه با عنوان «بررسی ساختار و محتوای نقوش و سمبل‌های بنای تاریخی «سقائفار کیجاتکیه بابل» در فصل اول به کلیات طرح می‌پردازیم. در فصل دوم موقعیت جغرافیایی و تاریخی «سقائفار کیجاتکیه بابل» بررسی می‌شود. فصل سوم به اتیمولوژی سقائفار و مطالعه ساختار بنا پرداخته می‌شود. فصل چهارم عوامل ادبی و هنری موثر در ایجاد بنا مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در فصل پنجم ساختار و محتوای نقوش «سقائفار کیجاتکیه بابل» موضوع مورد بررسی می‌باشد و انتهای مطلب به نتیجه‌گیری پژوهش اختصاص دارد.

حدود نود درصد تصاویر این پژوهش توسط نگارنده تهیه شده است بنابراین در زیر عناوین تصاویر، هر جا نامی از منبع ذکر نشده است، منبع آن نگارنده می‌باشد. کلیه جداول و نمودارها نیز توسط نگارنده تهیه شده است.